

A MAGYAR HONFOGLALÁS KORA.
A KÁRPÁT-MEDENCE 10–11. SZÁZADI TEMETŐINEK KUTATÁSÁRÓL

RÉVÉSZ László

1. A kutatás rendelkezésre álló forrásbázis minőségének és mennyiségének problémaköre

A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek régészeti kutatását rendkívüli módon megnehezíti a rendelkezésre álló forrásbázis csekély és töredékes volta. A történelmi Magyarország területéről megyénként átlagosan 40–60, ritkább esetekben 60–100 olyan lelőhelyről van tudomásunk, ahonnan 10–11. századi sírleletek kerültek elő. Ezek legalább egyharmada azonban szórvány lelet, vagy sírokról, temetőrészletről szóló bizonytalan híradás, egy vagy néhány megmaradt tárggyal. E lelőhelyekről legfeljebb benyomásaink lehetnek, értékelésükhöz, megítélésükhöz azonban hiányoznak a részletesebb információk. A fennmaradó 60–70 százalék olyan lelőhely, ahonnan egy vagy több sírt, kisebb-nagyobb temetőrészletet megfigyeltek. Teljesen feltártak ez utóbbiak közül megyénként csupán 1-5 lelőhelyet tekinthetünk. Általában további néhány olyan temető áll a rendelkezésünkre, ahonnan az ásatók becslése szerint a sírok legalább 75–80 százalékát megmentették. Alig magasabb azon lelőhelyek száma, ahonnan a temetőnek körülbelül a fele vált ismertté. A többi lelőhely kisebb-nagyobb temetőrészletnek tekinthető. Ez az adatbázis, amelyre támaszkodhatunk egy-egy megye vagy régió 10–11. századi temetőinek értékelése során. Úgy vélem, nem kell bizonygatnom, hogy ez az adatmennyiség – a térség 10–11. századi népességének egyébként ismeretlen nagyságú, de nyilván több százszor nagyobb lélekszámához viszonyítva – még mintavételnek is elenyésző.

A témakör kutatója ezen a ponton két lehetőség között választhat: az egyik az lenne, hogy a helyzetet kilátástalannak nyilvánítja, s az elégtelen mennyiségű adatra hivatkozva kijelenti, hogy nincs meg a megfelelő alap a tudományos kritériumoknak megfelelő következtetések levonására. A rendkívül csekély számú elemezhető lelőhely és a többi, arra alkalmatlan temetőmaradvány vizsgálata ugyanis óhatatlanul téves következtetésekhez vezet, amely nem a hajdani valóságot (pontosabban annak egy kis szeletét) tükrözi, hanem annak a minden hitelességet nélkülöző torzképét. Módszertani szempontból ez az álláspont aligha lenne támadható.

A másik lehetőség – amelyet magam is követni szándékozom – az, hogy jobb híján tudomásul vesszük: e rendkívül forrásszegény időszakból napjainkban ennyi adattal rendelkezünk, s ezek felhasználásával kell megkísérelnünk egy-egy régió vagy az egész ország 10–11. századi

történelméből annyit kiderítenünk, amennyit csak lehetséges. A fent említett nehézségeket természetesen ez esetben sem lehet és nem is szabad figyelmen kívül hagyni. Ennek következtében aligha léphetünk fel azzal az igénnyel, hogy a kutatott régió 10–11. századi történetét vagy annak akár egy csekély részletét megírjuk. Jelen szituációban véleményem szerint egyetlen módszert követhetünk: a birtokunkban lévő régészeti leletek alapján egy modellt állíthatunk fel. E modellezéshez fel kell használnunk mindazt a tudást, amelyet 170 esztendő honfoglalás kori régészeti kutatása összegyűjtött. Ezen eredményekre támaszkodva (s ahol lehet és kell, azokat tovább finomítva) vázolhatjuk fel azt a képet, amelyet a kutatás jelen állása mellett az adott régió vagy éppen az egész ország 10–11. századi temetőiről, az azokat létrehozó népesség tárgyi hagyatékáról, hiedelmeiről, társadalmi tagozódásáról alkothatunk. Ismételten szeretném hangsúlyozni, hogy a végeredmény csupán egy modell lesz, amely távolról sem azonos a hajdani valósággal, sőt annak még halvány körvonalaival sem. Ez a modell pusztán a témakörrel alkotott mai tudásunkat tükrözi. Nem léphet fel a bizonyosság igényével, már csak azért sem, mert az elkövetkező évtizedek során a forrásanyag folyamatos bővülésével e modell (egészében és részleteiben egyaránt) folyamatosan, akár alapjaiban is megváltozhat, sőt bizonyosan meg is fog változni.

E módszer nem jelent újdonságot, hiszen a magyar honfoglalás és államalapítás korának kutatása (s ugyanez érvényes más hasonló jellegű hazai és nemzetközi vizsgálatokra is) kimondva vagy kimondatlanul eddig is lényegében ezt az eljárást követte. Az már az egyes kutatók felkészültségén és habitusán múlt, hogy mennyiben számoltak e ténnyel, s így a skála a „termékeny bizonytalanságtól” a véglegesség igényével megfogalmazott kijelentésekig terjed. Jelen esetben magam egyetlen új szempontot javasolnék bevezetni: a modellalkotás sajátossága miatt a rendelkezésre álló adatokkal a maguk állapotában kell számolnunk, s nem bocsátkozhatunk találgatásokba a hiányzó részletek tekintetében. Konkrét példával élve: ha egy nagyjából felerészben vagy még csekélyebb töredékben ismert temető sírjait jelen tudásunk alapján a 10. század utolsó negyede és a 11. század közepe közötti időszakra tudjuk keltezni, akkor az egész lelőhellyel abból a periódusból származóként célszerű számolnunk, s nem bocsátkozhatunk feltételezésekbe a temető „ esetleg megsemmisült” „korábbi” vagy „későbbi” részletével kapcsolatban, még akkor sem, ha valóban nem kizárt ilyenek léte. Adatokkal ugyanis csak az ismert részlet elemzését tudjuk alátámasztani, az ismeretlennel kapcsolatban csupán találgathatnánk. Ez látszólag egyértelmű dolog, de ha valaki áttekinti az elmúlt több mint másfél évszázad régészeti kutatását, akkor nyilvánvaló, hogy a megalapozatlan találgatások sokszor igen tág teret kaptak, s a feltételezés rövidesen bizonyossággá magasztosulva, újabb hipotézisek kiindulópontjává vált.

Természetesen el kell ismernem, hogy ez a módszer eleve magában hordozza a hibalehetőséget, hiszen nem azt tükrözi, hogy az adott lelőhely hajdan a maga valóságában milyen volt, hanem csak azt, hogy mit ismerünk belőle. Ezt a tényezőt azonban a kutatás jelenlegi állapotában nem lehet kiküszöbölni. Az általam ajánlott módszer gyengéi közé tartozik az is, hogy főként a maradandó anyagból készült és a sírba be is tett tárgyak alapján próbál meg kategorizálni. A hajdani valóság ennél nyilvánvalóan sokkal színesebb volt. A régészet azonban csak a leletekkel tud dolgozni, ebben rejlik erőssége, de ez jelenti a korlátait is.

Mindezek ellenére hiba lenne lemondanunk a mégoly csekély és töredékes régészeti források használatáról. Tanulságaikat ugyanis nem nélkülözhetjük e rendkívül forrásszegény korszakban, amelynek kutatásához 10. századi belső írott forrásokkal nem rendelkezünk, külső források pedig csak nagyon hiányos (s olykor egyoldalú) információkat közvetítenek. Szem előtt kell tartanunk két alapvető fontosságú szempontot. Egyrészt a régészeti leletanyagot a saját kompetenciájának és lehetőségeinek megfelelően kell kezelnünk, mert e határok átlépése óhatatlanul megalapozatlan következtetésekhez vezethet. A megalapozott következtetésekhez azonban nemcsak modern és jól dokumentált feltárásokra van szükség, hanem elengedhetetlen azok közzététele is. A múzeumi raktárak mélyén heverő, publikálatlan leletek ugyanis nem kerülnek be a tudományos élet vérkeringésébe. Másrészt viszont a régészetnek (mint egyébként minden tudományágnak), meg kell őriznie szakmai autonómiáját. A társtudományok eredményeit ismernie és használnia kell, de nem igazíthatja vizsgálatait és következtetéseit valamely éppen aktuális történeti hipotézishez, attól várva saját problémája megoldását. Nyilvánvaló, hogy a régészeti és a történelmi források zömmel a hajdani valóság más-más aspektusait ragadják meg, nem helyettesíthetők egymással, gyakran nehezen hozhatók összhangba, s rendkívül kockázatos egyiket a másik eredményeinek – vagy gyakrabban inkább csak hipotéziseinek – alátámasztására felhasználni.

2. Az időrend kérdései

A 10–11. századi temetők feldolgozása során kétségtelenül az egyik leginkább problematikus kérdés az adott lelőhely keltezése. Habár az elmúlt évtizedek során az egyes tárgytipusok feldolgozása tekintetében komoly eredmények születtek, e munkálatok még távol állnak a befejezéstől. A Kárpát-medence történeti-régészeti kutatásának talán egyetlen más olyan korszaka sincs, amelyben ennyire szoros, olykor alig egy-két évtizedre leszűkíthető „keltezési kényszer” (vagy ilyen irányú elvárás) lenne az igény. A temetők használati idejének viszonylag pontos megállapítását azonban nehezíti, hogy a korszak tárgytipusainak zöme

hosszú ideig, olykor egy-másfél évszázadig használt tárgyakból áll, s ráadásul azok előfordulása régióként gyakran eltérő képet mutat. Még szerencsés esetben is mindössze néhány olyan tárgy áll a rendelkezésünkre, amelyek használatával az előzőeknél valamelyest szűkebb időhatárok között számolhatunk. Éppen ezért jutnak kitüntetett szerephez a temetőkből talált pénzek.

Keltezés érméssel: Rendkívül sokat vitatott kérdés szakirodalmunkban, hogy mennyi idő telhetett el egy-egy érme kibocsátása és utolsó tulajdonosa általi megszerzése, majd sírba kerülése között. Ez ugyanis néhány esztendő éppúgy lehetett, mint akár fél évszázad. Az érmék keltező értékét ez a körülmény nagymértékben befolyásolja. A nagyobb sorozatokat tartalmazó sírok értékelése során azonban felmerült annak a lehetősége, hogy azok megszerzésének konkrét történeti eseményekhez, egy-egy hadjárathoz vagy a békeváltság begyűjtéséhez kapcsoljuk. Sokatmondó az a tény is, hogy 10. századi érmét még egyetlen esetben sem találtak első királyaink vereteivel együtt, pedig már Szt. István legkorábbi veretei is előbukkannak a 11. század elején elhantolt sírok mellékleteiként. Újdonságról, előrelépésről azonban e téren is beszámolhatunk. Úgy tűnik, egyes nyugati érmetípusok verési idejét, melyet korábban csak kibocsátójuk uralkodásának kezdeti és záró évszáma közé tudtuk helyezni, most akár évre pontosan is meg lehet határozni. Egy új lelet előkerülése azt is bizonyítja, hogy a dirhemek magyarországi forgalmával még 962 után is számolnunk kell, illetve a korábban tévesen meghatározott muszlim érmék egy része valójában a volgai bolgárok által vert dirhemutánszat. Egy konkrét lelet kapcsán pedig a pénzek és a sírokban talált ezüst ruhadíszek anyagösszetételének vizsgálata (miután kiderült, hogy az adott díszítmény csakis egy bizonyos érmetípusból készülhetett, annak beolvasztása és újrahasznosítása révén), megnyitotta az utat az érmét nem tartalmazó, de pénzzel mégis keltezhető sírok vizsgálata irányába.

E módszer már átvezet bennünket a természettudományos vizsgálati módszerek területére. E téren korábban a régészet nagy reményeket fűzött az embertani vizsgálatokhoz, ezek azonban kétségtelen eredményeik mellett csak részben feleltek meg az előzetes, talán túlzott várakozásoknak. Még rosszabb a helyzet a paleoszerológiai elemzések tekintetében, melyekről napjainkra bebizonyosodott: módszertana kidolgozójának halála után nem reprodukálható, az egyes temetőkre kidolgozott időrendi fázisai pedig nem hozhatók összhangba a hagyományos régészeti értékelésekkel. Napjainkban az archeogenetikai vizsgálatok élénk reneszánszukat, olykor meglepően meglepő eredményeiket eddig inkább csak rövid előzetes jelentésekből ismerjük. Ha valóban bebizonyosodna, hogy például a Harta-Freifelden

eltemetett 19 egyén hajdan semmiféle rokonságban nem állott egymással, akkor alapvetően újra kellene gondolnunk a régészeti elemzések módszertanát.

A keltezés tekintetében egyre elterjedtebb a C-14 használata. A 10. századon belüli pontosabb datálásra azonban igazából csak a mérési eredmények finomítása révén lesz alkalmas. Jelenleg a radiokarbon-mérési eredmények rendszeresen megengednek olyan, több évtizednyi vagy évszázadnyi időintervallumot is a lelet földbe kerülésének lehetséges időpontjaként, amikor arra történeti, régészeti vagy numizmatikai indokok alapján semmiképpen nem kerülhetett sor. Olykor komoly eltérések tapasztalhatók az ugyanazon mintákkal különböző laborokban végzett mérések tekintetében is. Mindez persze egyáltalán nem azt jelenti, hogy a jövőben mellőzni kell a természettudományos vizsgálatokat e korszak kutatása során. Éppen ellenkezőleg: meggyőződésem szerint ugyanis hosszú távon ezek fognak elvezetni számos, ma még megoldhatatlan tűnő probléma tisztázásához. Abba a hibába azonban a régészeknek nem szabad beleesniük, hogy ismét egy másik szakterületől várják saját szakmai problémáik megoldását.

Éppen ezért elodázhatatlan az egyes tárgytipusok tipokronológiájának kidolgozása. Annak révén ugyanis könnyebben elkerülhetők lesznek az ahhoz hasonló csapdahelyzetek, mint amikor például pusztán az alapján határoztak meg korai, az első honfoglaló generáció által használtak vélt lelettípusokat, hogy azok formai párhuzamai kimutathatóak a Kárpátoktól keletre, a magyarok feltételezett vándorlási útvonalainak sávjában vagy annak közelében is. A jelenség ennél jóval összetettebb. Az elmúlt évtizedek során végzett ásatásokon olyan, korábban a 9. századra vagy a 10. század elejére keltezett tárgyak is napvilágra kerültek, amelyek leletkörnyezetük alapján semmiképpen nem kerülhettek a földre a 11. század elejénél korábban.

3. A leletanyag és az etnikum viszonya

Kényes, manapság különösen a viták keresztjében álló, ez esetben mégis megkerülhetetlen kérdés *az adott lelőhelyen nyugvók etnikumának meghatározása*. Különös jelentőséget kap mindez a 10–11. századi Kárpát-medencében, ahol a helyben talált szláv, avar, bolgár népesség mellett maguk az újonnan érkezettek sem voltak etnikailag homogének, gondoljunk csak a kabarok vagy a székelyek, illetve a 10. század második felében beköltözött besenyők hagyatékának elkülönítésére tett kísérletekre. A sírleletek feldolgozása során éppen ezért különösen fontos azon temetkezési szokások vizsgálata, amelyek általánosan jellemzőek egy adott népességre történetének egy meghatározott időszakában. A temetési szertartás során gyakorolt rítusok, eljárások alapvető elemei egy-egy közösség körében évszázadokon

keresztül szívósan tovább élnek, és sokkal lassabban változnak meg, mint a viselet, fegyverzet vagy a használati eszközök összetétele vagy megjelenési formái. Ennek ellenére sem a kabar, sem a székely, sem a korai besenyő leletanyagot nem tudjuk elkülöníteni sem e népcsoportok történeti forrásokkal alátámasztott, sem feltételezett szállásterületein a 10. századi hagyatékon belül. A megoldás talán abban keresendő, hogy e népségek ugyanannak a steppei kultúrkörnek voltak a részei, mint a 10. századi magyarság, így viseletük, fegyverzetük, ékszerkészletük és temetkezési szokásaik nem, vagy csak régészetileg ki nem mutatható vonásokban különböztek az utóbbiakétól. Más a helyzet a helyben talált népekkel. Mind az Isztriai-félszigettől a Nyugat-Dunántúlon keresztül a Cseh-medencéig húzódó karoling peremkultúra csoportjainak, mind a korai szlávoknak a hagyatéka meghatározható, csakúgy, mint a Maros középső folyása mentén, Gyulafehérvár tágabb körzetében (s csakis ott!) megtelepedett dunai bolgár csoporté. Nehezebb probléma az avar tovább élés kérdése. Habár a korábbi tilalomfák lassan ledőlni látszanak, s a kutatók egy része már merészeli a kései avar temetők utolsó fázisát a 9. század második felére vagy a végére keltezni, valljuk be, ez még mindig inkább megérzés, semmint tételes bizonyítás eredménye. A 10. századig mindenesetre még nem merészkedett el a kutatás. Arra azonban senki nem tud választ adni, hogy a szegényes, nyitott vagy többszörös S-végű hajkarikás, vaskéses, csiholó acélos vagy éppen melléklet nélküli sírok sorának (különösen a Dunától keletre) ugyan miért kellene a 9. század elején, de legkésőbb 895-tel megszakadnia? Számomra teljes mértékben érthetetlen, hogy ha már eljutott a kutatás addig, hogy a Maros-völgyben a Csombord-Maroskarna csoport bolgárjai, Nyugat-Magyarországon Zalavár, Szombathely térségének vegyes népsége, a Kárpát-medence északi és keleti részének a szláv népsége a helyén maradhatott a magyar honfoglalás után is, miért éppen az avarokat kell minimum a 8–9. század, de legvégső esetben a 9–10. század fordulójától kiirtani, szomjan veszejteni, de legalább eltelepíteni (egyébként: hova?)?

A kutatás előtt e téren még sok feladat áll. Néhány általános érvényű tendenciát azonban megfogalmazhatunk. Mindenekelőtt azt, hogy a 10. század utolsó és a 11. század első évtizedei során Magyarország területének lakói hagyatékában is egyértelműen nyomon követhető az ékszeranyag egységesülése, mondhatni uniformizálódása. Megjelentek, s főként a 11. század első negyedétől elterjedtek az új típusú ékítmények, egyben lassanként eltűnt a sírokból a korábbi keleties viselet, lószerszám és fegyverzet. Ez azonban nem egyértelműen, és főként nem mindenütt magyarázható a kereszténység térhódításával, hiszen pogány elemek még a 11. század közepén is feltűnnek egyes temetőkben. Nagyjából az ezredforduló idejére erősödött fel a korábban sokszínű társadalomszerkezet egy-egy rétegen belüli egységesülése,

a helyben talált népesség és az újonnan jöttek gazdasági és kulturális egybeolvadása. A korábbi, 10. századi előzményekre időnként már csak egy-egy sír, esetleg csupán egy-egy tárgy utal. Hasonló folyamat a 8. században is lejátszódott a késő Avar Kaganátus idején. Ugyanilyen homogenizálódás figyelhető meg a 9. század második felében Pannónia területén, ahol a szláv, avar és bajor csoportok alakították ki egységesülő kései karoling peremkultúrájukat.

A „klasszikus”, keleties honfoglalás kori leletformákat tartalmazó temetkezések száma már a 10. század folyamán is csak a síroknak alig valamivel több mint egyharmadára jellemző. A keleties elemek eltűnése tehát csak egy vékony réteget érintett, a népesség zöme azonban már a 10. században sem vitt magával sírjába ilyen jellegű tárgyakat.

A 10. század végére – 11. századra kialakult a korábban (helytelenül) BBK-nak nevezett, karikaékszerekkel jellemezhető lelethorizont, a korai Magyar Királyság különböző eredetű néprétegeinek hagyatéka. Utóbbinak a tekintetében több mint feltűnő, hogy akkor kezd elterjedni, a 970-es éveket követően, amikor szemmel láthatóan nagy változások, átszervezések, áttelepítések veszik kezdetüket az országban. Egyrészt a korábban nyitott magyar temetők sorának használata megszakad, s ugyanebben az időben jelennek meg új, zömmel már magyar eredetű (a nyelvészeti adatok alapján pontosabban fogalmazva: magyarul beszélő) közösségek az addig csak lazán betelepített (Erdély), vagy mások által lakott területeken, mint például Nyugat-Magyarország. További alapos kutatásokat igényel, ezért csak óvatosan szeretnék utalni egy feltűnő jelenségre: Időben egybeesik a karikaékszerekkel jellemezhető nyugat-magyarországi karoling peremkultúras temetők zömének felhagyása a magyar népesség ottani megjelenésével. Nem tartom lehetetlennek, hogy az új ékszerdivat néhány évtized alatt történő elterjedése szerte a magyar fejedelemség, majd királyság területén összefügghet e népesség, valamint a feltételezett, s ugyancsak karikaékszereket használó késő avar népesség szétszórásával.

Problematikus az a módszer is, amely az egyes temetőket konkrét társadalmi rétegekkel próbálta azonosítani. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az egész 10–11. századi magyar településterületre érvényesnek tekintett, immár klasszikussá vált felosztás (törzsi-nemzetségi arisztokrácia–középréteg–köznép) tovább nem tartható, a jelenleg ismert temetők zöme nem tekinthető ezek egyértelmű régészeti lenyomatainak. Az ugyanazon jogállású vagy társadalmi csoporthoz tartozó családok vagy nagyobb közösségek megjelenésüket, hagyatékukat tekintve ugyanis anyagi erejük, gazdálkodási módjuk tekintetében, s így régészeti megjelenésük formájában is igen nagymértékben eltérhettek egymástól. Ráadásul jogi kategóriák régészeti eszközökkel csak nehezen, vagy egyáltalán nem mutathatók ki.

Ezen kategóriák mechanikus alkalmazása a korszak hagyatékát térben és időben is összemosta. Így alakultak ki például az olyan toposzok, mint a „gazdag Felső-Tisza-vidék” vagy a „szegény Dunántúl”, melynek nyomán az egyik térség temetői túlnyomó többségükben a 900–970-es évek közé lennének keltezhetőek, a másikéi pedig néhány kivételtől eltekintve legfeljebb 950 táján indulhatnának. Jelen helyzetben a temetők értékeléséhez a Kovács L. által kidolgozott szempontrendszert javasolom követni, mely elsődlegesen azok sírszámával, illetve használati idejük hosszával számol, s e szerint osztja fel azokat száznál kevesebb sírt tartalmazó *szállási*, s ennél népesebb és hosszabb ideig használt *falusi* temetőkre.

Ahhoz, hogy ezeket a folyamatokat tisztábban láthassuk, nézetem szerint az alábbiakra van szükség: 1. mindenekelőtt a rendelkezésünkre álló leletanyag minél teljesebb közzététele; 2. a 10–11. századi tárgytypusok tipokronológiájának kidolgozása; 3. mikroregionális kutatások, összegzések elkészítése; 4. a természettudományos vizsgálatok fokozott és sokrétű alkalmazása, s ezekkel együtt, de csak a saját forrásbázis régészeti elemzése után 5. a társtudományok eredményeivel történő összevetés.